

Stembrowicz, Kazimierz

"Między "Smutą" a kryzysem lat 40-tych XVII w. (Polityka wewnętrzna Rosji w okresie panowania pierwszego Romanowa)", Danuta Czerska, Kraków 1978 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 72/1, 139-141

1981

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Danuta Czerna, *Między „Smutą” a kryzysem lat 40-tych XVII w. (Polityka wewnętrzna Rosji w okresie panowania pierwszego Romanowa), „Rozprawy habilitacyjne” nr 15, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1978, s. 223.*

Publikacje z zakresu historii Państwa Moskiewskiego nie są częste w historiografii polskiej. Niniejsza rozprawa usiłuje odpowiedzieć na pytanie „w jaki sposób i w jakim stopniu udało się wyprowadzić Rosję z tej niezwykle trudnej i skomplikowanej sytuacji, w którą wtrąciła ją „smuta” (s. 7). Za punkt wyjścia przyjęła autorka rok 1613, w którym zasiadł na tronie pierwszy władca z dynastii Romanowych. Faktycznie „smuta” trwała nadal, toczyły się jeszcze wojny z Polską i ze Szwecją oraz działały liczne bandy zbrojne. Jednak od tego momentu można mówić o początku działań zmierzających do likwidacji skutków „smuty”. Na roku 1645, śmierci Michała, autorka kończy swoje rozważania. Fakt ten nie stanowi cesury w dziejach Rosji, za którą można przyjąć wydanie nowego zbioru praw w 1649 roku, ale autorka przerywa narację, odsyłając czytelnika do swoich wcześniejszych prac na ten temat.

W rozdziale pierwszym autorka opisała okoliczności wyboru Michała przez sobór ziemski w 1613 r., skupiając uwagę przede wszystkim na kwestii, dlaczego powierzono władzę szesnastoletniemu przedstawicielowi rodziny Romanowych, synowi przebywającego wtędy w niewoli polskiej Filareta.

Rozdział drugi poświęcony jest niektórym zagadnieniom polityki wewnętrznej i stosunków społeczno-gospodarczych do około 1619 roku. Znalazły tu omówienie m.in. problemy likwidacji band zbrojnych (kozacy Zaruckiego, Lisowczycy), ruina ekonomiczna ludności, kwestie administracji centralnej i lokalnej, próby wyjścia z kryzysu finansowego podatki). Autorka scharakteryzowała również postać niesamodzielnego cara oraz przedstawiła skład grupy rządzącej.

W rozdziale trzecim, obejmującym lata 1619—1633, autorka zajmuje się osobą patriarchy Filareta, faktycznego władcy Rosji w tym okresie, oraz przedstawiła niektóre aspekty jego polityki zagranicznej i wewnętrznej. Filaret dążył do odzyskania strat terytorialnych poniesionych w wojnie z Polską oraz do wzmocnienia władzy i odbudowy siły militarnej państwa. Rozbudowa i unowocześnienie armii wymagały olbrzymich środków, uzyskanych drogą nieustannego podwyższania podatków.

W rozdziale czwartym, najobszerniejszym, autorka omówiła świecką i kościelną własność ziemską, sytuację chłopstwa i ludności posadzkiej. Ruina ekonomiczna ludzi służebnych zmuszała władzę państwową do polepszenia ich sytuacji materialnej, ponieważ nie byli w stanie pełnić służby na rzecz monarchy. Chaos w nadaniach ziemi odziedziczony po „smucie”, zaginięcie wielu dokumentów (a w 1626 r. pożar *prikazu pomiestnego*), powodowały sytuację, w której szukano wyjścia również na drodze ustawodawczej. Wielu poddanych chłopów uciekało do wielkich posiadłości oferujących znośniejsze warunki egzystencji. Nieustabilizowana sytuacja wewnętrzna i sprzeczne interesy warstw klasy rządzącej powodowały, że dopiero w 1649 r. ludność chłopska została ostatecznie przywiązana do ziemi. Miasta rosyjskie uciepiali w czasie „smuty” nie mniej niż wieś, a trudna sytuacja ludności posadzkiej zmuszała ją często do przenoszenia się do tzw. białych miejsc (osad prywatnych), co zwalniało od płacenia *tiagła*, czyli powinności na rzecz państwa. Stan ten pogarszał położenie mieszkańców posadów i dopiero w 1649 r. „białe miejsca” zostały zlikwidowane.

W rozdziale ostatnim, obejmującym lata 1633—1645, autorka omówiła elementy narastającego kryzysu, który wystąpił w połowie wieku. Przegrana wojna z Polską, konieczność odbudowy armii, rosnące brzemie podatkowe, nadużycia ad-

ministracji i permanentny chaos ustawodawczy przy antagonizmach społecznych, prowadziły do wzrostu napięć. Próbą wyjścia z kryzysu było dopiero wydanie w 1649 r. nowego zbioru praw.

Rozprawa niniejsza nasuwa uwagi krytyczne. Konstrukcja pracy jest mało przejrzysta; chronologiczna forma wykładu nie pozwoliła uniknąć powtórzeń. Zagadnienia podatków, wojska, administracji centralnej i prowincjonalnej czy pauperyzacja ludności omawiane są kilkakrotnie. Wątpliwości budzi także realizacja koncepcji pracy. Przegląd literatury w przedmowie stwarza wrażenie, że książka podejmuje problematykę słabo dotąd zbadaną przez historiografię. Okazuje się jednak, że praca nie wnosi wiele nowego do nauki. Autorka w zwięzły sposób spolszczyła dorobek historiografii rosyjskiej i radzieckiej. Ujęcie w niewielkiej książce tak szerokiej problematyki musiało doprowadzić do powierzchownej rejestracji faktów, zamiast analizy procesów. Zostały prawie pominięte tak ważne zagadnienia, jak kolonizacja peryferyjnych obszarów państwa (w tym podbój Syberii), polityka handlowa państwa, szczególnie zawikłane wskutek „smuty” kwestie monetarne, czy kapitalne zagadnienie soborów ziemskich (z punktu widzenia kierunku rozwoju struktury ustrojowej monarchii rosyjskiej). Autorka wykorzystała literaturę przedmiotu (zabrakło omówienia stanu badań w historiografii powszechnej), ale zna ją, jak się wydaje, w mniejszym stopniu, niż na to wskazuje rozbudowany aparat naukowy. Tylko w ten sposób należy ocenić odsyłanie czytelnika do prac typu podręcznikowego (m.in. syntezy L. Bazyłowa i Z. Wójcika). Trudniej ocenić wkład autorki w samodzielną analizę źródeł, w tym i archiwalnych. Stanowią one raczej kolejną ilustrację do też już znanych, niż służą samodzielnej próbie własnych rozważań.

Autorka nie sprecyzowała we wstępie zakresu interesującej ją problematyki. W zasadzie ograniczyła się do omówienia administracji państwowej, podatków, ludności chłopskiej i posadskiej, świeckiej i kościelnej własności ziemskiej oraz wojska. Zagadnienia te nie wyczerpują tematu, zaś żadne z nich nie zostało potraktowane w sposób wyczerpujący. Wszystkie one były przedmiotem badań historiografii rosyjskiej i są stale obecne w historiografii radzieckiej. Sytuacja taka ułatwiała zadanie autorce, ale też ograniczyła się ona do przedstawienia dotychczasowych ustaleń.

Przy omawianiu systemu przykazań, podstawowych centralnych organów administracji państwowej, autorka opisuje ich rodzaje, zakres kompetencji itp. Zaledwie w minimalnym stopniu dostrzega ewolucję tej sytuacji w kierunku aparatu biurokratycznego absolutnej monarchii. Administracji prowincjonalnej — wojewodowie, samorząd — poświęciła autorka bardzo mało miejsca. Odnotowała fakt jej istnienia, bez charakterystyki przemian w jej funkcjonowaniu czy specyfiki na niektórych obszarach państwa. Problem podatków i powinności przedstawiła autorka z punktu widzenia ich rodzajów i kosztów społecznych, odzwierciedlanych przez skargi ludności, zbiegostwo czy bunty. Zabrakło próby ukazania realnej wysokości opłat. Szeroko ujęte kwestie militarne przedstawione zostały przede wszystkim w oparciu o książki A. W. Czernowa i E. Razina. Autorka powtórzyła znany fakt dotyczący zmian w strukturze armii rosyjskiej (wojska zaczęły). Najwięcej miejsca poświęciła zespołowi wzajemnie uwarunkowanych problemów: świeckiej i kościelnej własności ziemskiej, ludności chłopskiej i posadskiej. Także i tutaj próba uzyskania obrazu polityki wewnętrznej państwa ustąpiła miejsca opisowi w oparciu o literaturę przedmiotu. Zabrakło analizy procesów dzielących na szereg warstw ludność chłopską. Wzrost liczby bobyli podany jako dowód pauperyzacji ludności wiejskiej (fakt od dawna ustalony przez naukę) był przecież tylko jednym z fragmentów znacznych zmian zachodzących we wsi rosyjskiej w niejednakowym stopniu na różnych obszarach państwa. Sytuacji ludności niewolnic-

czej (i jej kategorii) autorka w zasadzie nie poruszyła. Sprzeczność interesów różnych grup społecznych powodowała zwlekanie władzy państwowej z decyzją o pełnym przywiązaniu chłopów do ziemi oraz zlikwidowaniu „białych miejsc” w miastach. W tym punkcie bardziej celowa byłaby analiza owego konfliktu interesów społecznych i przesłedzenie stanowiska państwa wobec wyrażanych żądań, niż podawanie od dawna znanych faktów o „latach urocznych”, suplikach itp. Słabo wypadła również część pracy dotycząca świeckiej i kościelnej własności ziemskiej. Autorka nie zanalizowała nacechowanej sprzecznościami polityki państwa w kwestii nadań ziemskich dla klasztorów pod kątem ich różnej kategorii, znaczenia religijnego czy politycznego. Nie zwróciła też uwagi na to, że niektóre klasztory niejako kupowały nowe przywileje i nadania ziemi. Przy zagadnieniach szczególnie zawikłanych i wymagających wkroczenia przez państwo na drogę ustawodawczą, nadań ziemskich dla ludzi służebnych, dziedziczenia i sprzedaży majątków itp., autorka tylko omówiła aktualne hipotezy. Zabrakło analizy wielu form wotczin i pomieści, natomiast został streszczony szereg aktów prawnych dotyczących posiadania ziemi. Stanowczo za mało uwagi autorka udzieliła tak ważnemu i trudnemu zagadnieniu jak zanikanie różnic prawnych między wotcziną a pomieciem.

Objaśnienia niektórych terminów nie są dostatecznie jasne. W przypisie nr 82 (s. 153) autorka w ten sposób wyjaśniła termin „goście”: „była to niewielka grupa najbogatszych kupców”. Niekiedy powstaje wrażenie, że obszerny aparat naukowy, ma zasugerować czytelnikowi stopień wykorzystania literatury i materiału źródłowego. Np. omawiając działania władz skierowane przeciwko Iwanowi Zaruckiemu, autorka odsyła czytelnika do podręcznika L. Bazyłowa, po czym na kilku stronach przytacza znane, podręcznikowe wręcz fakty z biografii Zaruckiego i Maryny Mniszchówny. Ten obszerny fragment autorka kończy odsyłaczem do szczegółowszej literatury i drobiazgowego rejestru źródeł.

Należy stwierdzić, że lektura pracy przynosi rozczarowanie.

Kazimierz Stembrowicz

Bartłomiej Szyn dler, *Stanisław Nałęcz Małachowski 1736—1809*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1979, s. 388, ilustr.

Po dosyć długim okresie zainteresowania lewicowymi ugrupowaniami końca XVIII i początku XIX wieku, od niejakiego czasu zaczynają się ukazywać prace poświęcone centrum, lub nawet prawicy. Wzbogacają one paletę barw, którymi maluje się sytuację polityczną, a nieraz przyczyniają się do sprostowania twierdzeń dawniejszej historiografii. Koniecznym uzupełnieniem monografii poszczególnych ugrupowań są biografie działaczy, interesujące nie tylko historyków profesjonalnych, ale i szerszą publiczność. Postacią, która niewątpliwie zasługiwała na popularną biografię, był marszałek Sejmu Czteroletniego, Stanisław Małachowski.

Literatura przedmiotu (w tym przedwojenna gruntowna biografia pióra E. Machalskiego¹), umożliwiła napisanie popularnego życiorysu w oparciu o opracowania. Postępowanie takie byłoby tym bardziej uzasadnione, że w czasie ostatniej wojny zniszczeniu uległy zbiory Biblioteki Ordynacji Krasińskich, zawierające podstawowe źródła dla tematu. Bartłomiej Szyn dler poszedł jednak dalej i przeprowadził własną kwerendę. Objęła ona Archiwum Małachowskich z Białaczowa w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Kielcach, korespondencję

¹ E. Machalski, *Stanisław Małachowski marszałek Sejmu Czteroletniego*, Poznań 1936.